

Jiný u Prousta

Emmanuel Lévinas

ESTETIKA / ROČNÍK XXXX

3

Věčnost mistrovských děl tato díla nijak nevytrhuje z času.

str / 1

Nevědomá a vrtošivá přítomnost si hledá důvod a základ v dílech minulosti, která proto – i přes svoji dovršenost – mění svůj význam, obnovují se a žijí. Proust, který už nepatří přítomnosti, protože ji už může vést, se těší skvělému osudu nekonečných posmrtných životů.

Čím byl čtenářům mezi dvěma válkami, kteří okolo roku 1933, přitahováni veškerou literaturou heroismu, činu, půdy, na něho začínali zapomínat? Mistr diferenciálního kalkulu duší, psycholog infinitezimálního. Čaroděj nevyjádřitelných rytů. Ten, který skrze zázrak jazyka znovu nalézá a znovu vytváří svět a čas ztracený v rozptýlení okamžiků. Soupeř Freuda a Bergsona, skutečně kanonizovaný tím, že uložil kritikům nesplnitelný úkol stopování vlivů. Madlenka namáčená v lipovém čaji předala svou vůni prachu učebnic a stala se potravou studentů vydávajících se do neznámého světa zkoušek.

Byl také Proust sociolog. Nový Saint-Simon šlechty bez Versailles, analytik afektovaného a umělého světa, světa znehybnělého v historii, zachyceného v konvencích reálnějších než realita sama. Tento svět však podivuhodně uvádí své obyvatele do oněch dramatických a hlubokých situací, které se u Shakespeara nebo Dostojevského dotazují na samu lidskost člověka.

Na tom všem se nic nezměnilo. Ale minucióznost analýzy, která nás nedávno naplňovala úžasem, už nemá v našich očích cenu sama o sobě a „vysvětlení“, která se v Proustově díle k této analýze často připojují, nás vždy nepřesvědčují. Bezpochyby těchto „teorií“, těchto úvah o mechanismu duše, tak hojných v *Hledání ztraceného času*, se týká Sartrova poznámka z roku 1938: „Proustova psychologie? To není ani psychologie Bergsono-

va, ale Ribotova.“ Tento soud, jakkoliv tvrdý, svědčí v každém případě o nevážnosti, do které upadá celá jedna stránka Proustova díla pro generaci, která jím byla odkojena.

str / 2 Tato nevážnost nás přivádí k tomu podstatnému. Teorie vědce a filosofa se jednoznačně vztahuje k předmětu, který představuje její téma. Teorie básníka – jako ostatně vše, co říká – obsahuje dvojznačnost, protože se v ní nejedná o vyjádření předmětu, ale o jeho vytvoření. Básníkově uvažování, jakožto obrazy nebo symboly, je povoláno k tomu, aby produkovalo určitý rytmus, ve kterém se hledaná realita magicky zjeví. Vyslovené pravdy nebo omyly nejsou platné samy o sobě. Jsou to čáry a zaříkávání. Rozeznat v Proustově psychologii motivy empirické psychologie neznamena zničit, ale nechat působit kouzlo Proustova díla, ve kterém je teorie pouze prostředkem.

Je zřejmé, že tato dvojznačnost charakterizuje samo světlo Proustovy poezie. Obrysy událostí, osob a věcí zůstávají – přes přesnost rysů, přes plastičnost charakterů a typů – absolutně neurčité. Až do samotného konce nevíme, co se v tomto světě, který je nicméně naším světem, historicky i geograficky určeným, přesně stalo. Svět, který není nikdy definitivní, kde určitá realizace nevyklučuje ostatní možnosti. Tyto možnosti se tlačí na brány bytí a usazují se jako Banquův duch na královském místě. Jako myšlenky, které jsou zdvojeňovány postranními myšlenkami, jako činy, které jsou zdvojeňovány „postranními činy“, a jako věci, které jsou zdvojeňovány „postranními věcmi“, v nepředpokládaných perspektivách a dimenzích. To je skutečné zvnitřnění Proustova světa. Toto zvnitřnění nesouvisí se subjektivním viděním reality, dokonce ani s vnitřními souřadnicemi, ke kterým se – za cenu všech objektivních referencí – vztahují události, které vypadají jako by vystávaly odnikud, ani s metafyzickým základem, který může být pocíťován za alegorickými, symbolickými nebo enigmatickými zjevy; ale se samotnou strukturou těchto zjevů, které jsou zároveň tím, čím jsou, i nekonečnem toho, co vylučují. Jako sama duše, která se ve světě formulovatelných ustanovení a uskutečněných rozhodnutí, donekonečna obrací „mimo zákon“, do společné existence protikladů a do anulování každého rozhodnutí. Je zvláštní zaznamenat, do jaké míry Proustova nemorálnost zaplňuje jeho svět nejdivočejší svobodou a propůjčuje definovaným předmětům a bytos-

tem jiskřivost možností, které definice neutlumila. Říká se, že morální pravidla zbavují svět takových kouzel přísněji než přírodní zákony a že magie začíná – jako fantastický Sabat – tam, kde etika končí. Vývoj a proměny postav – ty nejnepravděpodobnější – se vnucují jako ty nejpřirozenější, ve světě, který se stává Sodomou a Gomorou; vytvářejí se vztahy mezi termíny, které se je zdály vylučovat. Všechno je závratně možné.

Tento pohyb definované reality, reality, která uniká vlastní definici, vytváří samo mysterium pronikající proustovskou realitu. Mysterium, které není mysteriem noci; nerozšiřuje svět do neviditelna. Moc bytí být neporovnatelně víc než tím, čím je, nevyplývá z jakési symbolické funkce, kterou by na sebe toto bytí bralo, ani z dynamismu, který by je rozvíjel jako dění, ale z jeho nekonečného jiskření pod pohledem reflexe. Realita je nespočetněkrát znovu vyvolávána a její přesnost reality pochází od těchto nespočetných vyvolání. Radost, smutek, emoce nejsou u Prousta fakta, která jsou platná sama o sobě. Já je už odděleno od svého stavu, v samotné intimitě vztahu, který se sebou normálně udržuje, jako hůl ponořená do vody, lámající se, a přesto zůstávající celá. Duchovní úsilí se klade na úroveň, kde já musí přijmout to, co se tak přirozeně jevílo jako již jeho vlastní. Skutečná emoce u Prousta je vždy emocií emoce. První předává druhé všechno své teplo a navíc veškerý svůj neklid. Navzdory Lachelierovu principu, který rozlišuje mezi smutkem a reflexí smutku, smutkem, který je smutný, a reflexí, která je pouze pravdivá nebo nepravdivá, proustovská reflexe, řízená odstupem mezi já a jeho stavem, jistým druhem refrakce, klade na vnitřní život svůj vlastní důraz. Vše se děje tak, jako by já bylo neustále zdvojováno jiným já, v přátelství, kterému se nic nevyrovná, ale také v chladné cizosti, kterou se život pokouší překonat. Mysterium u Prousta je mysterium jiného.

Proto je u Prousta něco jedinečného a v literatuře bezprecedentního. Jeho analýzy, i když připomínají Ribota – což se stává zřídka, ať už Sartre říká cokoli –, vyjadřují pouze tuto cizotu sebe k sobě, která je ostruhou duše. Zvláštní atmosféra, ve které události nastávají, vytváří dojem aristokratičnosti, i když se jedná o nejbanálnější skutečnosti, a předává prostým slovům jako „trpěl jsem“ nebo „zakusil jsem rozkoš“, nehmotnou rezonanci, pečeť urozenosti výjimečného a vzácného sociálního vztahu. Význam ne-

má vnitřní událost jako taková, ale způsob, kterým ji já uchopuje a je jí zmateno, jako by se s ní setkalo u někoho jiného. Je to tento způsob uchopení události, který ustavuje událost samotnou. Psychologický život se tak chvěje nenapodobitelným způsobem. Za pohnutkami duše se nachází chvění, kterým se já zmocňuje sebe, dialog v sobě s druhým, duše duše.

str / 4 V tomto smyslu je Proust básníkem sociální reality. Avšak vůbec ne jako ten, kdo zobrazuje mravy. Emoce vzbuzená reflexí emoce je úplně obsažena v této reflexi. Místa a věci vyvolávají tuto emoci skrze druhé, skrze Albertinu, Marcelovu babičku nebo jeho vlastní minulé já. Vědět to, co Albertina dělá, co Albertina vidí a kdo vidí Albertinu, není zajímavé samo o sobě jako poznání, ale nekonečně vzrušující kvůli úplné cizosti v Albertině, kvůli té cizosti, která se vysmívá poznání.

Příběh Albertiny, uvězněné a zmizelé, do něhož se rozsáhlé Proustovo dílo noří, a všechno to hledání po propletených stezkách „Ztraceného času“ je popisem vzniku vnitřního života z neukojitelné zvědavosti ohledně jinakosti druhého, jinakosti zároveň prázdné i nevyčerpatelné. Skutečnost Albertiny je jejím mizením v samotném zajetí, je realitou vytvořenou z ničeho. Je věznem, i když už zmizela, zmizela, i když je věznem, protože přes nejpřísnější pozorování disponuje dimenzí ústupu. Objektivní fakta, která o její osobě Proust shromáždil po její smrti, nerozptylují pochybnost, která ji obklopila, když její lži maskovaly její úniky. Když už není tu, aby obhajovala svou nepřítomnost, když nahromadění faktů jakoukoliv pochybnost vylučuje, tato pochybnost naplno přetrvává. Nicota Albertiny odhaluje její naprostou jinakost. V protikladu k soudobé filosofii spojené s osamělou smrtí já je smrt smrtí druhého. Pouze smrt druhého se nachází na rozcestích hledání ztraceného času. Ale každodenní a neustálá smrt druhého, který se stahuje do sebe, neuvrhne bytosti do nesdělitelné samoty, je to právě ona, která živí lásku. Eros ve své ontologické čistotě není vztahem postaveným na nějakém třetím termínu – na zálibách, společných zájmech, souladné přirozenosti duší –, ale přímým vztahem s tím, co se dává tak, že se odpírá, s druhým jako druhým, s mysteriem.

Téma osamělosti, základní nesdělitelnosti osoby, se modernímu myšlení a moderní literatuře jeví jako fundamentální překážka, na niž naráží elán

univerzálního bratrství. Patos socialismu se rozbíjí o věčnou Bastillu, v níž každý zůstává zajatcem sebe sama a kde se sám se sebou shledává, když slavnost končí, když pochodně uhasínají a dav se rozchází. Beznaděj nemožné komunikace, která naplňuje například dosti nespravedlivě opomíjené Estauniého „samoty“, znamená mez veškerého soucitu, veškeré šlechtnosti a veškeré lásky. Kolektivismus všeobecně sdílí tutéž beznaděj. Hledá termín osobám vnější, na němž by se každý mohl podílet tak, aby se rozplynul ve společenství, které nemůže být vytvořeno tváří v tvář. Ideál, kolektivní reprezentace nebo společný nepřítel spojují jednotlivce, kteří se nemohou vzájemně dotknout, kteří se nemohou vzájemně snést.

str / 5

Ale jestliže komunikace proto nese známku nezdaru a neautenticity, je to proto, že je hledána jako splynutí. Vychází se z myšlenky, že dualita se má proměnit na jednotu, že sociální vztah se má završit ve spojení. To je poslední pozůstatek koncepce, která bytí ztotožňuje s poznáním, to znamená s událostí, skrze kterou multiplicita skutečného končí jako odkaz na jediné bytí a kde skrze zázrak jasnosti vše, s čím se setkávám, existuje, jako by vycházelo ze mě. Poslední pozůstatek idealismu. Nezdar komunikace je nezdarem poznání. Nevidí se, že by úspěch poznání zrušil blízkost druhého. Blízkost, která daleka toho, aby znamenala méně než identifikace, otevírá právě horizonty sociální existence, nechává vytrysknout všechny přebytek naší zkušenosti přátelství a lásky a přidává k definitivnosti naší identické existence všechny možnosti nedefinitivního.

Marcel nemiloval Albertinu, jestliže je láska splynutím s druhým, extází jednoho bytí před dokonalostí druhého, nebo mírem vlastnění. Zítra se rozejde s mladou ženou, která ho nudí. Vydá se na cestu, kterou už dlouho plánoval. Popis Marcelovy lásky je zdvojen doznáními zdánlivě určenými k tomu, aby zpochybnily samu konzistenci této lásky. Ale tato neláska je právě láskou, bojem s nezachytitelným, jeho vlastněním, touto nepřítomností Albertiny jako její přítomností.

Téma samoty tedy dostává u Prousta nový smysl. Událost samoty spočívá v jejím návratu ke komunikaci. Její beznaděj je nevyčerpatelným zdrojem naděje. Koncepce paradoxní v civilizaci, která přes pokrok učiněný od eleatů vidí v jednotě samotnou apoteózu bytí. Nejhlubší poučení z Prou-

stovy poezie – pokud může poezie obsahovat poučení – ovšem spočívá v tom, že klade realitu do vztahu s tím, co zůstává navždy jiné, s druhým jako absencí a mysteriem, v tom, že tento vztah objevuje v samotné intimitě „Já“, a v tom, že inauguruje dialektiku, která se definitivně rozchází s Parmenidem.

(Esej Emanuela Lévinase *L'autre dans Proust* vyšel poprvé v *Deucalion*, č. 2, str / 6 1947, s. 117–23, přetištěn byl in: E. Lévinas, *Noms propres*, Fata Morgana, Montpellier 1976, s. 149–56. Z tohoto přetisku byl pořízen jeho překlad. Překlad vznikl v rámci výzkumného záměru Srovnávací poetika v multi-kulturním světě, MSM 112100005.)

Přeložil Miloš Ševčík